

УДК 371:343:85

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.3/28.208762>**Іванна ПАРФАНОВИЧ,***orcid.org/0000-0002-5300-7092*

доктор педагогічних наук, доцент,

професор кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

(Тернопіль, Україна) *parfanovich@ukr.net***Андрій ПАРФАНОВИЧ,***orcid.org/0000-0003-0318-0396*

аспірант кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

(Тернопіль, Україна) *parfanovich@ukr.net*

СІМЕЙНЕ НАСИЛЬСТВО СТОСОВНО ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК СУСПІЛЬНА І СІМЕЙНА ПРОБЛЕМА

Актуальність теми зумовлена пануванням у суспільній свідомості незадовільного ставлення до людей похилого віку та порушенням їхніх прав у сімейних стосунках, нерідких проявах сімейного насильства стосовно цієї категорії людей. Проблема активізується з огляду на міжнародні зобов'язання Української держави щодо світової спільноти, а також з огляду на те, що сучасна сім'я та родина набули нових рис, склалися інші взаєностосунки та взаємодія між поколіннями. Тенденції нашого часу засвідчують, що родинні стосунки вже не настільки тісні, якими вони були раніше.

Розуміння специфіки сучасної сім'ї лежить в основі трактування сімейного насильства, яке, згідно із законодавством, є фізичним, економічним, психологічним, сексуальним. Це визначає мету статті – дослідити теоретичні й практичні напрацювання профілактики сімейного насильства стосовно людей похилого віку та виробити пропозиції щодо поліпшення соціальної роботи.

Статистика підтверджує, що Україна належить до держав, котрі мають значну кількість населення віком за 60 років. Статистичними даними також підтверджується факт наявності латентного сімейного насильства стосовно людей похилого віку та те, що здебільшого немає їхніх звернень по допомогу. Ситуація ускладнюється традиціями і звичаями західної культури, що стосуються вікових стереотипів, а також тим, що якість підтримки осіб цієї категорії не перебуває на належному рівні.

Проблема низького рівня профілактичної роботи полягає не стільки у законодавчому, теоретичному чи соціально-структурному полі, скільки в механізмах реалізації допомоги та, насамперед, у ставленні самих жертв насильства до проблеми. Про це свідчать наявні напрацювання щодо законодавчо-організаційного забезпечення та діагностико-профілактичного інструментарію соціальної роботи з профілактики сімейного насильства стосовно людей похилого віку. Аналітичний огляд роботи допомагає у визначенні найефективніших форм і методів роботи. Доцільною формою є проведення тренінгових занять для працівників соціальної сфери, що допомагає у визначенні груп ризику серед людей похилого віку та роботі з ними. Профілактика сімейного насильства стосовно людей похилого віку вимагає актуалізації підходів, пошуку шляхів просвітництва серед людей цієї категорії, мобілізації суспільних ресурсів і можливостей.

Ключові слова: люди похилого віку, сім'я, сімейне насильство, діагностика і профілактика.

Ivanna PARFANOVYCH,*orcid.org/0000-0002-5300-7092*

Doctor of Pedagogy, Associate Professor,

Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

(Ternopil, Ukraine) *parfanovich@ukr.net***Andrey PARFANOVYCH,***orcid.org/0000-0003-0318-0396*

Associate of the Department of Social Pedagogy and Social Work

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

(Ternopil, Ukraine) *parfanovich@ukr.net*

FAMILY VIOLENCE RELATING TO ELDERLY PEOPLE AS A SOCIAL AND FAMILY PROBLEM

The relevance of the topic is due to the domination in the public consciousness of unsatisfactory treatment of the elderly and violations of their rights in family relations, frequent manifestations of domestic violence against this category of people. The problem is exacerbated in view of Ukraine's international commitments to the world community. And given that the modern family and family have acquired new traits, other relationships and intergenerational relationships have developed. Trends in our time indicate that family relationships are no longer as close as they used to be.

Understanding the specifics of the modern family is at the heart of the interpretation of domestic violence, which, by law, is physical, economic, psychological, and sexual. This defines the purpose of the article - to explore theoretical and practical developments in the prevention of domestic violence against the elderly and to make suggestions for improving social work.

Statistics confirm that Ukraine is among the countries that have a significant population over the age of 60. The statistics also confirm the existence of latent domestic violence against the elderly and the fact that in many cases they do not receive their help. The situation is complicated by the traditions and customs of Western culture regarding age stereotypes. And also because the quality of support for people in this category is not adequate.

The problem of low level of preventive work is not so much in the legislative, theoretical or socio-structural field, but in the mechanisms of assistance and, above all, in the attitude of the victims of violence to the problem. This is evidenced by the current work in the field of legislative and organizational support and diagnostic and prophylactic tools for social work on prevention of domestic violence against the elderly. Analytical review of work helps to determine the most effective forms and methods of work. It is an appropriate form of training for social workers that helps identify and work with older people at risk. Prevention of domestic violence against the elderly requires updating approaches, finding ways of education among people in this category, mobilizing public resources and opportunities.

Key words: elderly people, family, domestic violence, diagnosis and prevention.

Постановка проблеми. Процес старіння передбачає зміну суспільного статусу й соціальних ролей людей похилого віку, перехід їх у нову систему групових і міжособистісних відносин. Сучасне суспільство, з одного боку, шукає шляхи подовження життя своїх громадян, з іншого – не може забезпечити створення й повноцінне функціонування необхідних механізмів, що сприяють соціальній інтеграції осіб літнього віку, подовжують їхню соціальну значимість і корисність та дають змогу цим громадянам вести суспільно змістовну діяльність після досягнення ними пенсійного віку (Березіна, 2008). Питання поліпшення якості життя громадян похилого віку та адаптації суспільства до старіння населення є одним із важливих напрямів державної соціальної політики та предметом міжнародних зобов'язань України, зокрема щодо виконання Мадридського міжнародного плану дій із питань старіння та Європейської регіональної стратегії його здійснення, а також реалізації Принципів ООН стосовно людей похилого віку (проект стратегії Національного плану дій із питань старіння до 2022 р.).

У доповіді Генерального секретаря ООН «Подальша діяльність за підсумками II Всесвітньої асамблеї з проблем старіння» на 66-й сесії Генеральної Асамблеї в липні 2011 р., зокрема, указано на значні масштаби поширення насильства й жорстокого поводження з літніми людьми, під якими зазвичай розуміються фізичні, емоційні чи сексуальні наруги в багатьох формах, включаючи примусове встановлення опіки, а також

фізичне насильство в лікарнях та родині (Мірошниченко, 2013: 223–224).

Аналіз досліджень. Дослідження актуалізованої проблеми змушує розглянути різні її аспекти. По-перше, *характеристику сім'ї як суспільного елементу*. Виходячи з парадигми розуміння сім'ї як соціальної групи, її можна визначити як динамічну малу соціальну групу людей, поєднаних спільністю проживання (чи тимчасовою відсутністю) і родинними взаєминами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки, свояцтва), спільністю формування й задоволення соціально-економічних і біологічних потреб, любов'ю, взаємною моральною відповідальністю (Ковбас, Костів, 2002: 12). Сім'я – це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім'ї); це мала соціальна група, первинний контактний колектив. Усе це дає змогу говорити про такі її ознаки, як шлюбні, кровні, встановлені зв'язки між членами сім'ї; родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність певних функцій у суспільстві (видів життєдіяльності сім'ї), прав сім'ї в суспільстві й прав членів сім'ї в родині, обов'язків членів сім'ї стосовно один одного та відповідальність перед суспільством за своїх членів (Серга, 2012: 4; Семігіна, 2008).

По-друге, *особливості сімейного насильства*. За визначенням Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», який Верховна Рада України ухвалила 2001 р., *насильство в сім'ї* – це

«будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю» (Юрків, 2013). Воно має певні особливості: часто це не одноразова дія, а процес, що тримається на продовженні стосунків потерпілої особи та кривдника. Таке насильство завжди відбувається протягом тривалого часу і має тенденцію до зростання. Найчастіше його факт замовчується й приховується від оточення обома сторонами. З погляду винуватця воно є ефективним, швидким і найменш витратним засобом досягнення певної мети. Якщо насильника не навчити іншого ефективного способу спілкування з близькими людьми, то він і надалі чинитиме над ними насильство (Андрущенко, 2017: 9–10).

Відносини між образником і жертвою в ситуації подружнього насильства набагато складніші, ніж у ситуації «простого» насильства (наприклад, вуличне хуліганство), коли між образником і жертвою немає тісних емоційних, психологічних, фізичних зв'язків; ситуація насильства часто забарвлена амбівалентними почуттями (між образником і жертвою можуть існувати як почуття ненависті, так і кохання); члени сім'ї досить близько знають один одного («слабкі» та «сильні» місця партнера, чинники, до яких він найбільш чутливий і вразливий), що дає можливість за бажання або сильніше «вдарити», або, навпаки, обминути найуразливішу сферу; позиції образника і жертв у ситуації подружнього насильства чітко не розмежовуються і в процесі подружньої взаємодії часто переходять одна в одну (Шинкаренко, 2000: 27).

Таким чином, сімейне насильство має особливості прояву і формування. Тісні психоемоційні зв'язки між членами сім'ї породжують складний симптомокомплекс, дослідити який можливо тільки під час тривалого детального аналізу ситуації. Це важливо для фахівців соціальної сфери, які завжди будуть дотичні до проблем такого роду.

Мета статті – дослідити теоретичні й практичні напрацювання профілактики сімейного насильства стосовно людей похилого віку та виробити пропозиції щодо поліпшення соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу. Україна входить до тридцяти найстаріших країн світу за частотою осіб віком 60 років і старше: у 2015 р. вона становила 21,8%, а частка людей віком 65 років і старше – 15,5% від загальної чисельності насе-

лення (проект стратегії Національного плану дій із питань старіння до 2022 р.). Статистичні показники прояву сімейного насильства стосовно людей похилого віку в окремих країнах представлено в табл. 1.

Порівняння статистичних даних табл. 1 дає змогу констатувати наявність сімейного насильства стосовно людей похилого віку, що засвідчують статистичні дані, і такий показник, за наведеними даними, становить близько 15%. Однак це не засвідчує наявну ситуацію, оскільки, за цими ж наведеними у таблиці даними, лише 75% з осіб, які зазнали сімейного насильства у похилому віці, звертаються по допомогу. А це збільшує наведені дані до 60%, або більшої половини людей похилого віку.

Ставлення до старості в західній та східній культурах має істотні відмінності. У сучасній західній культурі немає традиційно прийнятого, шанобливого, поважного ставлення молоді до старих людей. Представники молодого покоління або бояться старості, або ставляться до неї з байдужністю чи презирством (Березіна, 2008).

Загалом ставлення суспільства до людей похилого віку дуже суперечливе. На формування стереотипного сприйняття впливають соціальні норми. Вікові норми, як формальні, так і неформальні, зумовлюють формування вікових стереотипів, які негативно впливають на людей похилого віку, змушуючи їх відмовлятися від багатьох соціальних ролей, до яких людина пристосувалася протягом попереднього життя (Новікова, 2011: 71–72).

Значна частина експертів схильна оцінювати якість надання послуг постраждалим від сімейного насильства як низьку, причинами чого є: відсутність або недостатня кількість підготовлених фахівців; низький професійний рівень тих, хто надає послуги; відсутність можливостей підвищувати кваліфікацію; низький рівень первинної профілактики насильства у сім'ї; недостатня обізнаність громадян із проблемою та правовими механізмами її подолання; низька правова культура населення загалом; мала кількість психологічних, соціально-економічних, юридичних послуг загалом; формальне існування громадських організацій, що декларують надання послуг потерпілим від насильства; мала кількість, брак соціально-реабілітаційних центрів; нескоординована робота закладів та установ; відсутність стандартів надання послуг потерпілим від насильства; обмежений короткостроковий термін перебування у закладах; відсутність ефективних методів впливу на кривдників (Семигіна, 2008: 67).

Прагнення зрозуміти витoki насильства в сім'ї, його природу актуалізує та об'єднує зусилля сучасних психологів, соціологів, соціальних працівників, представників правоохоронних органів у пошуку форм, методів попередження насильницької поведінки, надання допомоги його жертвам (Кальницька, 2016). Однак проблема низького рівня профілактичної роботи полягає не стільки в законодавчому, теоретичному чи соціально-структурному полі, скільки в механізмах реалізації допомоги та, насамперед, у ставленні самих жертв насильства до проблеми. Про це свідчать існуючі напрацювання.

I. Законодавчо-організаційне забезпечення профілактики сімейного насильства стосовно людей похилого віку.

Згідно із законодавством України, заходи з попередження насильства в сім'ї в межах наданих їм повноважень здійснюють такі органи та установи (Краснова, Калашник, 2016):

- 1) спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї;
- 2) відповідні підрозділи органів внутрішніх справ (Національної поліції);
- 3) органи опіки й піклування;
- 4) спеціалізовані заклади для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства: кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення; центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Фахівцям важливо знати та надавати за необхідності клієнтам інформацію, куди і як саме звертатися по допомогу у разі проявів насильства: до поліції за

номером 102; до відділу ювенальної превенції; до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; до управління сім'ї та молоді районної, міської чи обласної держадміністрацій; до громадських організацій, які надають допомогу постраждалим від насильства; на телефони «гарячих ліній»; до психолога чи психотерапевта, якщо має місце психологічне насильство; до близької людини; звернення до правоохоронних органів (Андрущенко, 2017: 23).

Розроблено «Методичні рекомендації щодо організації проходження корекційних програм особами, які вчиняють насильство в сім'ї», затверджені 8 травня 2014 р. Міністерством соціальної політики України.

II. Діагностико-профілактичний інструментарій соціальної роботи з профілактики сімейного насильства стосовно людей похилого віку.

Розроблено методику для *діагностики сімейного насильства*, яку можна було б використати у своїй практичній діяльності фахівцям соціальної сфери, котрі стикаються із цією проблемою. Процедура здійснення діагностики складається з трьох етапів, на кожному з яких використовується свій конкретний діагностичний інструментарій: 1) вимір внутрішньої агресії за допомогою тесту (проведення тесту С. Дайхоффа); 2) вимір зовнішньої агресії за допомогою анкети; 3) виявлення ролі випробовуваного в ситуаціях сімейного насильства за допомогою стандартизованого інтерв'ю. За твердженням автора, методика не є психодіагностичною, вона спрямована швидше на соціологічне виявлення «відносин» у малій соціальній групі (Серга, 2012: 125).

Таблиця 1

Статистичні показники прояву сімейного насильства стосовно людей похилого віку

Інформаційне повідомлення	Джерело інформації	Масштаби дослідження
За оцінками дослідження 2017 р., отриманими в результаті проведення 52-х досліджень, 15,7% людей у віці 60 років і старше зазнали насильства	Elder abuse prevalence in community settings: a systematic review and meta-analysis. Yon Y, Mikton CR, Gassoumis ZD, Wilber KH. Lancet Glob Health. 2017 Feb;5(2):e147-e156. URL : https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/28104184 .	28 країн
Близько 10% громадян похилого віку зазнають домашнього насильства (Чехія); у статистичних даних Білорусі зафіксовано, що 20% осіб старше 60 років страждають від домашнього насильства	Лисенко Ю. Соціально-педагогічна профілактика насильства стосовно людей похилого віку в інформаційному суспільстві. <i>Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології</i> / редкол.: А. А. Сбруєвата ін. 2017. № 8(72). С. 279–289	Чехія, Білорусь
Близько 75% жертв різних видів насильства не зверталися по допомогу, решта – переважно зверталися до родичів	Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні. URL : http://www.vsirivni.com.ua/facts/klyuchov-fakti-pro-domashn-nasilstvo	Європейський континент

Уважається, що особам літнього, особливо похилого, віку властиві такі риси, як: негативізм, консерватизм, інертність, упертість, запальність, підвищена вразливість, егоїзм, дратівливість, дріб'язковість, скнарість. Цей віковий період супроводжується наростанням занепокоєння, тривожності, появою або посиленням таких рис, як недовірливість, дратівливість, неадекватність самооцінки у бік завищення, зміна темпераменту. Людина похилого віку більше звертає увагу на себе, знижується ініціативність, зростає пасивність. Зміни під час старіння відбуваються і на біологічному рівні (погіршується рухливість, а також робота сенсорних систем: слуху, зору, смаку і нюху). Найважливішою характеристикою пізнього віку є прагнення до осмислення життя, підведення підсумків своєї діяльності. Для більшості досліджуваних характерними є тривожність, невротична депресія, фрустрація, астения, істеричний тип реагування та вегетативні порушення (Михальська, 2014: 431–432).

У профілактиці сімейного насильства стосовно людей похилого віку розглянуто такі форми й методи роботи (Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству, 2018: 59–63): тренінги, заняття з елементами тренінгу; робота в малих групах; аналіз правових ситуацій; дискусії, дискусійні платформи; дебати; рольові ігри; відеолекторії; виставки плакатів, фоторобіт, конкурси малюнків, соціальних роликів, прес-конференція; переговори; каравани історій із проблеми насильства; квести; методичні брифінги; круглі столи, семінарські заняття, конференції; сімейні журнали; оформлення тематичних полиць; організація консультативних пунктів. Найбільш доцільними формами групової роботи є соціальна терапія та організація груп взаємодопомоги для осіб, постраждалих від насильства в сім'ї (Кальницька, 2016: 122).

Висновки. Використання тренінгових (групових) програм є дуже дієвою формою організації терапевтичного процесу під час подолання наслідків насильства. Основне завдання таких програм полягає саме у проведенні взаємного дослідження, отриманні знань про власну особистість. Традиційно тренінг застосовують для розвитку навичок

самопізнання, саморозуміння, рефлексії, зміни ставлення до себе й інших, вироблення навичок саморегуляції, розвитку емоційної гнучкості, для поліпшення соціальної адаптації учасників, поглиблення досвіду психологічної інтерпретації інших людей (Кальницька, 2016: 122). Така форма роботи може застосовуватися як до фахівців соціальної сфери, так і до самих осіб похилого віку.

Проведений аналіз теоретичних напрацювань, статистичних даних та практики профілактичної роботи дає змогу узагальнити, що:

1) проблема сімейного насильства над людьми похилого віку є актуальною та визнаною не тільки в Україні, а й в інших державах;

2) наявна статистична інформація не відображає загальних показників прояву насильства стосовно осіб похилого віку;

3) законодавча й нормативно-правова база діяльності соціальних структур із профілактики сімейного насильства над людьми похилого віку розроблена достатньою мірою, проте недовірливість технологій пояснюється низьким рівнем свідомості людей, їх неможливістю чи нездатністю звернутися по допомогу;

4) соціальна робота з профілактики сімейного насильства стосовно людей похилого віку повинна бути максимально спрямованою на виявлення фактів такого насильства, а отже, і на організацію життя літніх людей без насильства;

5) аналітичний огляд діагностико-профілактичної роботи допомагає у визначенні найефективніших форм і методів роботи; доцільною формою є проведення тренінгових занять для працівників соціальної сфери, це допомагає у визначенні груп ризику серед людей похилого віку та у роботі з ними.

Таким чином, профілактика сімейного насильства стосовно людей похилого віку вимагає актуалізації підходів, пошуку шляхів просвітництва серед людей цієї категорії, мобілізації суспільних ресурсів і можливостей.

Окреслене не вичерпує досліджень проблеми сімейного насильства над людьми похилого віку. Потребують додаткових досліджень аспекти не скільки соціального забезпечення старості, скільки психолого-педагогічної підтримки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березіна О. О. Ейджизм у суспільстві: проблеми пізнього віку. *Актуальні проблеми психології. Т. 8. Психологічна теорія і технологія навчання* / за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смольсон. Київ : Міленіум, 2008. Вип. 5. С. 3–10.
2. Кальницька К. О. Соціально-психологічні технології роботи з жінками – жертвами насильства в сім'ї та чоловіками-кривдниками. Київ : Освіта, 2016. 142 с.
3. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка : у 3-х т. Івано-Франківськ, 2002. Т. 1. 288 с.
4. Кожемяко В. Жестокая «норма». *Правда*. 2012. 29 нояб. (№ 131). URL : <https://kprf.ru/pravda/issues/2012/131/article-41624/>.

5. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству : Лист МОН України від 18.05.2018 № 1/11-5480. п. 5.2.
6. Михальська С. А. Психологічні особливості людей похилого віку. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 425–434.
7. Мірошніченко І. С. Запобігання злочинам стосовно літніх людей у сім'ї. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2013. № 3. С. 223–229.
8. Царевська Ю. Насильство: короткий інструктаж для консультантів та консультанток / ред. М. Андрущенко. Київ : Альянс громадського здоров'я, 2017. 35 с.
9. Новікова Ж. М. Особливості соціального становища людей похилого віку: теоретичне дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 26. С. 65–75.
10. Попередження домашнього насильства : навчальний посібник / упоряд. : О. В. Краснова, О. А. Калашник. Київ, 2016. 90 с.
11. Проект стратегії Національного плану дій з питань старіння до 2022 року. URL : <http://www.msp.gov.ua/projects/222/>.
12. Семігіна Т. В. Послуги, що надаються особам, які зазнали насильства у сім'ї. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2008. Т. 84. С. 62–68.
13. Серга Т. О. Розробка методики діагностики сімейного насильства. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2012. Вип. 56. С. 120–126.
14. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2002. 132 с.
15. Тунтуєва С. В. Методи групової соціально-педагогічної роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. № 5. С. 122–128.
16. Шинкаренко О. Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 3. С. 25–28.
17. Юрків Я. І. Сутність та зміст соціального феномену «насильство в сім'ї». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2013. Вип. 27. С. 234–237.

REFERENCES

1. Berezina O. O. Eidzhyzm u suspilstvi: problemy piznogo viku [Ageism in society: the problems of late age]. *Actual problems of psychology. Volume 8: Psychological Theory and Technology of Learning / Ed. S. D. Maksimenko, M. L. Smulson*. Kyiv: Millennium, 2008. Vol. 5. pp. 3–10.
2. Kalnytska K. O. Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii roboty z zhinkamy–zhertvamy nasylstva v simi ta cholovikamy–kryvdnykamy [Socio-psychological technologies for working with women victims of domestic violence and male abusers]. Kyiv: Education, 2016. 142 p.
3. Kovbas B., Kostiv V. Rodynna pedahohika : u 3 t. [Family pedagogy: in 3 volumes]. Ivano-Frankivsk, 2002. Volume 1: Fundamentals of family relationships. 288 p.
4. Kozhemjako V. Zhestokaja «norma». [The cruel “norm”]. *True*. 2012. November 29 (No. 131). URL : <https://kprf.ru/pravda/issues/2012/131/article-41624/> [in Russian].
5. Metodichni rekomendatsii shchodo zapobihannia ta protydii nasylstvu [Guidelines for the prevention and counteraction to violence] : letter from the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 18.05.2018 № 1 / 11-5480. paragraph 5.2.
6. Miroshnychenko I. S. Zapobihannia zlochynam stosovno litnikh liudei u simi [Preventing crimes against the elderly in the family]. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs of Ukraine*. 2013. № 3. pp. 223–229.
7. Mykhalska S. A. Psykholohichni osoblyvosti liudei pokhyloho viku [Psychological features of the elderly]. *Problems of modern psychology*. 2014. Vol. 23. pp. 425–434.
8. Nasylstvo: korotkyi instruktazh dlia konsultantiv ta konsultantok [Violence: brief briefing for counselors] / text by Y. Tsarevskaya; ed. M. Andrushchenko. Kyiv: Public Health Alliance. 2017. 35 p/
9. Novikova Zh. M. Osoblyvosti sotsialnoho stanovyscha liudei pokhyloho viku: teoretychne doslidzhennia [Features of social status of elderly people: a theoretical study]. *Scientific studies in social and political psychology*. 2011. Iss. 26. pp. 65–75.
10. Poperedzhennia domashnoho nasylstva [Domestic Violence Prevention] : Handbook for Hotline Consultants / Compilers: O. V. Krasnova, O. A. Kalashnik. Kyiv, 2016. 90 p.
11. Proekt Stratehii Natsionalnoho planu dii z pytan starinnia do 2022 roku [Project Strategy of the National Action Plan on Aging to 2022]. Retrieved from: <http://www.msp.gov.ua/projects/222/>
12. Semyhina T. V. Posluhy, shcho nadaiutsia osobam, yaki zaznaly nasylstva u simi [Services provided by individuals who have shown full family satisfaction]. *Scientific notes of the National University "Kyiv-Mohyla Academy"*. 2008. Vol. 84: Pedagogical, psychological sciences and social work. pp. 62–68.
13. Semyhina T. V. Posluhy, shcho nadaiutsia osobam, yaki zaznaly nasylstva u simi. [Development of methods of diagnosis of domestic violence]. *Social technologies: current problems of theory and practice*. 2012. Issue 56. pp. 120–126.
14. Shynkarenko O. D. Psykholohichni osoblyvosti zhertyv podruzhnogo nasylstva [Psychological features of victims of marital violence]. *Practical Psychology and Social Work*. 2000. № 3. pp. 25–28.
15. Trubavina I. M. Sotsialno-pedahohichna robota z neblahopoluchnoiu simieiu [Social and pedagogical work with a disadvantaged family] : a textbook. Kiev: DCSSM, 2002. 132 p.
16. Tuntuieva S. V. Metody hrupovoi sotsialno-pedahohichnoi roboty z zhinkamy, postrazhdalymy vid nasylstva v simi [Methods of group social and pedagogical work with women victims of domestic violence]. *Bulletin of Lugansk National Taras Shevchenko University*. 2014. № 5. pp. 122–128.
17. Yurkiv Ya. I. Sutnist ta zmist sotsialnoho fenomenu «nasylstvo v simi» [The essence and content of the social phenomenon "domestic violence"]. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series "Pedagogy, Social Work"*. 2013. Issue 27. pp. 234–237.